

Культурно–освітня робота громадських організацій у роки національно–демократичної революції (1917–1920 рр.)

Розкриваються малодосліджені у історичній науці аспекти організаційної і практичної роботи громадських й культурних організацій Київської губернії у сфері національно-культурних перетворень в період визвольних змагань українського народу 1917-1920 рр.

Лютнева (1917р.) революція і падіння монархії у Росії активізували громадсько-політичне життя на території всієї імперії, а у національних окраїнах посилила національно-визвольний рух. Ці процеси не обминули й Україну. У ній також розгорнулася боротьба за національно-державне відродження українського народу, складовою частиною якого стало і національно-культурне будівництво. Активну участь у національно-культурних перетвореннях брали різні громадські та культурні організації. Серед них найбільш плідно працювали «Просвіти», профспілкові, кооперативні, молодіжні організації. Ці проблеми частково висвітлені у працях О. Коновця [3,73-100], А. Середняка [6,42-53], Л. Євселевського, С. Фарини [7,84-112], С. Масюк [4,13-21], С. Зворського [2,23-24], І. Фернія [7,13-14], Д.Розовика [5,212-230]. Однак названі роботи досліджують переважно вклад у культурні перетворення окремих громадських і культурних організацій на загальноукраїнському або регіональному рівні, залишивши поза увагою висвітлення роботи названих організацій у національно-культурному будівництві в губерніях. Отже, дальше вивчення роботи громадських організацій (у даному випадку – Київщини) у національно-культурному будівництві з врахуванням етнічного складу населення, стану економічного розвитку і географічного розташування краю є актуальним питанням й визначає мету дослідження названої праці.

Уже в перші місяці після революційних подій лютого-березня 1917 року в Україні інтенсивно розпочали утворюватися громадсько-культурні організації «Просвіти». Ще до появи українських урядів, а потім і за їх допомоги, ці товариства розгорнули національно-культурне будівництво. У 1917 році в Київській губернії утворилося 60 «Просвіт», а у 1920 році, незважаючи на припинення діяльності багатьох товариств через репресії денікінських та польських військ, їх чисельність зросла до 280 одиниць, частина з яких діяли з філіями [8,арк.13].

Перед «Просвітами» Київщини, як і всіма іншими товариствами України, первинним завданням, з моменту їх утворення, став розвиток української освіти. Для вирішення цієї важливої проблеми необхідно було, насамперед, ліквідувати неписьменність серед дорослого населення, розробити і реалізувати заходи, спрямовані на підвищення загального культурного рівня громадян та сприяти розвитку дошкільної, шкільної, професійної і вищої освіти.

Серед просвітніх товариств, які внесли особливо великий вклад у розбудову української освіти, була «Просвіта» імені Тараса Шевченка м. Києва. І це закономірно, тому що товариство мало великий досвід організації освітньої роботи, набутий ще у 1906-1910 роках, а у його рядах працювали С. Русова, М. Томашівський, С. Гаєвський, О. Лотоцький, М. Матвієвський та інші відомі діячі науки і культури України. До того ж товариство знаходилося у культурному і політичному центрі українського народу, а згодом і столиці Української Держави. Це об'єктивно зобов'язувало його членів і сприяло їм проводити організаційну та практичну роботу з налагодження діяльності багатьох «Просвіт» Київщини і України.

Займаючись проблемою розвитку шкільної освіти, назване товариство допомагало, насамперед, створювати українські школи у зрусіфікованому Києві. За його участі впродовж 1917-1918 років в місті було відкрито декілька початкових шкіл з україномовним викладанням, засновано дві українські гімназії, три дитсадки, школу-інтернат для безпритульних дітей. Для дорослого населення шкільна комісія «Просвіти» спільно з Департаментом позашкільної освіти Генерального Секретаріату освіти відкрила в Києві дві вечірні школи, а у районах міста курси з ліквідації неписьменності та декілька десятків освітніх осередків у населених пунктах губернії й військових частинах.

Підтримуючи розвиток професійної освіти, шкільна комісія сприяла заснуванню нових професійних шкіл та училищ. Навчання у них, як правило, було безкоштовне. Це відкривало ширші можливості дітям і молоді з трудових верств населення отримати професію. Комісія також допомогала проведенню українізації системи профосвіти, заснувала мережу вечірніх курсів підвищення професійної майстерності для працюючого дорослого населення.

Підвищену увагу «Просвіта» Києва надавала підтримці розвитку української вищої освіти та науково-дослідної роботи. Члени шкільної комісії, як і уся «Просвіта» в цілому, взяли активну участь у створенні українського народного університету, якому в серпні 1918 року гетьман П. Скоропадський надав статусу державного. Допомогали засновувати технічний, консульський, архітектурний інституту, Академію наук України, науково-дослідні товариства. Брالی участь у налагодженні практичної діяльності цих навчальних закладів і наукових підрозділів та проведенні їх українізації [9, арк.31,49,60].

«Просвіта» докладала багато зусиль до налагодження випуску україномовної періодики, навчальної і художньої літератури. Її видавнича комісія підтримувала видання «Робітничої газети», «Нової Ради» та інших українських газет і проводила на їх сторінках значну агітаційну культурно-освітню роботу. У 1917-1919 роках за фінансової підтримки «Просвіти» було видано понад 50 тис. примірників навчальної і художньої літератури та декілька тисяч у 1920 році, після

звільнення Києва від польських інтервентів. Окрім книжок друкувалися великими тиражами брошури з біографіями або працями Т. Шевченка, Г. Сковороди, М. Драгоманова та інших видатних постатей України [9,арк.27,33,44,73;10].

Просвітяни активно підтримували розвиток бібліотечної мережі міста і губернії. Вони створили стаціонарні бібліотеки у восьми районах Києва та декілька десятків бібліотечних осередків на підприємствах і у навчальних закладах міста. Члени «Просвіти» брали участь у формуванні Національної бібліотеки. Вони збирали для її фондів унікальні книжкові видання, закупували різну літературу, передавали бібліотекам у користування власні колекції книг. «Просвіта» допомагала створювати Національний архів. Її члени зібрали і передали у фонди архіву сотні цінних документів різних епох історії України. Щодо бібліотечного руху в губернії, то за участю київської «Просвіти», у містах і селах краю було засновано десятки стаціонарних бібліотек та хат-читалень [9,60,67,80,106;11,арк.149].

Товариство плідно працювало у сфері дальшого розвитку українського театральнo-музичного мистецтва. Цю роботу вела театральна комісія, яку очолювали О. Лотоцький та М. Садовський. За її участю у Києві були створені Національний драматичний і оперний театри та хор, декілька десятків напівпрофесійних театрів, десятки самодіяльних музично-хорових колективів. Комісія підтримувала розвиток українського кіномистецтва, створення кінотеатрів у місті і губернії [9,арк.27,29,38,42,47].

Мистецька комісія «Просвіти» брала участь у організації виставок українського образотворчого мистецтва у Києві та губернії. Допомагала засновувати Національний та інші музеї і збирати до їх фондів історико-культурні пам'ятки. Члени комісії з охорони пам'яток культури і старовини домоглися від керівництва Києва видання розпорядження про поставлення під державну і громадську охорону декількох сотень архітектурних споруд, пам'ятників та парків і скверів міста.

Важливою ділянкою культурно-освітньої роботи «Просвіти» було ідейно-патріотичне виховання населення та формування національної свідомості серед українців. Цим питанням займалася лекційна комісія. До її складу входили О. Лотоцький, Н. Мірза-Авак'янц, С. Гаєвський, В. Дурдаковський, О. Зеров. Ідейно-виховна робота проводилася за допомогою читання тематичних лекцій, сценізації у театрах вистав, створення художніх кінофільмів, публікації різних брошур, плакатів, листівок з патріотичною тематикою.

Чимало зусиль доклала «Просвіта» для проведення українізації зрусифікованої державно-адміністративної системи та громадського життя міста. З цією метою у Києві були організовані постійно діючі україномовні курси для працівників системи освіти, державних установ, командирів військових підрозділів, керівників профспілкових, кооперативних, громадських організацій, сфери послуг [9,арк.49,79].

Активно виступала київська «Просвіта» проти наказу денікінської військової адміністрації за № 22. Згідно цього документу заборонялося вивчення української мови у школах, а система освіти і фактично все українське культурне життя поверталось у русло русифікації.

Отже, «Просвіта» Києва у 1917-1920 роках внесла вагомий вклад у національно-культурне будівництво.

Плідно у сфері національно-культурних перетворень працювали й інші товариства міст і сіл губернії. На Черкащині впродовж 1917-1918 років утворилося 40 «Просвіт», частина з яких мала філії. За їх участі в повіті було засновано десятки початкових шкіл. Для роботи у них «Просвіта» Черкас допомогла відкрити у місті курси з підготовки учителів-україністів. Неписьменному і малограмотному населенню товариство заснувало 20 вечірніх шкіл, 3 професійні школи, а в хуторах — мережу курсів лікнепу.

Піклуючись про розвиток українського театрального мистецтва, «Просвіти» Черкащини організували у більшості населених пунктів повіту групи художньої самодіяльності або аматорські драматичні театри.

Враховуючи ту обставину, що на Черкащині знаходилося багато місць, пов'язаних з життям Т. Шевченка, «Просвіти» повіту вирішили створити у Черкасах науково-історичний музей, який згодом перетворився у музей Кобзаря. Музеї або кімнати-музеї, присвячені життю і діяльності поета, були відкриті у Кирилівці, Моринцях та інших селах, у яких народився і проживав Т. Шевченко або мешкали його родичі [12,арк.1,4;13].

Значну культурно-освітню роботу проводили «Просвіти» Уманщини. Чисельність цих організацій у повіті на 1918 рік нараховувало 80, а у другій половині 1920 року — понад 100 одиниць. Це була найбільша мережа «Просвіт» в Україні, які діяли у повітах і які своєю роботою охоплювали майже всі села краю. Природно, що така маса товариств досить активно впливала на весь процес національно-культурних перетворень в повіті.

Як і всі інші «Просвіти», просвітяни Уманщини активно включилися у культурну роботу і, насамперед, освітнє будівництво. Вони спільно з місцевими органами влади та іншими громадськими організаціями відкривали дитсадки, школи, гімназії, профтехучилища. Зокрема, лише власними зусиллями «Просвіт» було засновано 40 шкіл різного типу. Кадри для них готувалися на відкритих в Умані курсах учителів-україністів. Паралельно з цим проводилися заходи щодо забезпечення системи шкільної освіти навчальною та художньою літературою [14,арк.271]. Турбуючись про ліквідацію неписьменності серед дорослих, «Просвіти» відкрили майже у кожному селі курси або групи лікнепу, бібліотеки та хати-читальні. У сфері розвитку українського національного театрального-музичного мистецтва просвітяни створили десятки аматорських драматичних театральних колективів та груп художньої самодіяльності.

Важливою ділянкою роботи «Просвіти» стало проведення українізації державно-адміністративних служб повіту. Особливо гостро це питання постало після денікінської та польської окупації Уманщини, під час якої нищилось усе, що було пов'язане з українським державним, громадським і культурним життям. Для вирішення цієї проблеми в Умані були засновані постійно діючі двомісячні курси української мови. На них водночас могло навчатися 250 осіб. У квітні 1918 року відбувся перший випуск слухачів курсів. Серед них були керівники місцевих адміністрацій, профспілкових, кооперативних організацій,

прокурори, судді, директори шкіл, профучилищ, вчителі і навіть священики [15].

За прикладом «Просвіт» Черкащини і Уманщини схожу національно-культурну роботу проводили просвітяни Сквирського, Васильківського, Білоцерківського, Фастівського та інших повітів Київщини.

Узагальнюючи культурно-освітню роботу просвітніх товариств Київської губернії у 1917-1920 роках, слід зазначити, що «Просвітами» було засновано 10 дитсадків, 80 денних, 47 вечірніх шкіл, 5 училищ, 150 курсів і груп лікнепу, 170 стаціонарних бібліотек, 300 колективів і груп художньої самодіяльності та багато інших осередків культури [16, арк.80,102]. Однак через часті військові конфлікти не всі створені «Просвітами» осередки і заклади культури діяли постійно. Їх кількість то зростала, то зменшувалася, і лише у другій половині 1920 року, з припиненням військових дій на Київщині, її чисельність стала стабільною, а в окремих повітах до початку 1921 року помітно зроста.

Поряд з «Просвітами» свій вагомий вклад у культурне будівництво вносили профспілкові організації. Тут варто відзначити, що профспілковий рух в Україні у роки революції мав свої особливості і проходив через різні етапи свого розвитку. На 1917 рік профспілкові організації діяли переважно на великих заводах і фабриках. Однак під час правління гетьмана П. Скоропадського і за радянської влади їх чисельність помітно зроста і профспілковий рух охопив не тільки місто, а й сільську місцевість. Профспілкові об'єднання, як правило, формувалися за галузевим принципом і їх в Україні налічувалося десятки. Найбільш масово профспілкові організації утворювалися на залізниці, у цукровій, харчовій, легкій промисловості, торгівлі, будівництві, машинобудуванні тощо. Координували діяльність профспілок центральні (тобто республіканські) та губернські профради.

Окрім вирішення соціально-економічних питань, профспілки брали активну участь і в культурному будівництві. З цією метою у кожній організації були утворені комісії або відділи культури, які і займалися проведенням в масах культурно-освітньої роботи.

Якщо взяти конкретно Київщину, то в губернії (з врахуванням стану їх соціально-економічного розвитку) діяли в містах переважно профспілки залізничників, машинобудівників, торгівлі, а у селах — харчової та цукрової промисловості. Це пояснюється тією обставиною, що за виробництвом цукру та виготовленням спирту Київщина знаходилася у числі передових з усіх губерній України і це була найбільш розвинена галузь аграрного сектору економіки краю.

Так, за участю профспілкових організацій у містах відкривалися театри, будинки культури, кінотеатри, дитсадки, денні та вечірні школи, училища, народні університети, бібліотеки, музеї. Профспілки за власні кошти друкували книжки, надавали фінансову підтримку випуску періодичних видань. Наприклад, у Києві, за рахунок профспілок, було відкрито 5 шкіл для дітей, 14 дорослим, 4 курси лікнепу, музичну школу, 3 училища, 3 дитбудинки, 15 бібліотек, десятки аматорських драматичних театральних колективів, самодіяльних музично-хорових груп та мережа інших культурно-освітніх закладів [17].

За фінансової підтримки профспілок школи, училища, бібліотеки, курси лікнепу та інші осередки культури відкривалися у всіх містах Київщини.

Помітну культурну роботу проводили профспілки в сільській місцевості. Тут особливо плідно працювали організації цукрових заводів. За їх участі створювалися культурні осередки у населених пунктах, де діяли заводи, а також у селах, які співпрацювали з заводами і постачали для них сировину. Зокрема, профспілки заводів Черкащини допомогли створити у всіх 20-ти селах, які вирощували для заводів буряки, школи дітям і дорослим. Облаштували клуби, бібліотеки. Профінансували придбання музичних інструментів гурткам художньої самодіяльності та літературу школам і бібліотекам. Для підготовки працівників цукрової промисловості у повіті було відкрито три профтехучилища. Профспілки виділяли кошти й для проведення іншої культурно-освітньої роботи серед населення [18].

Подібну культурну роботу проводили профспілки цукровиків і у інших південних повітах Київщини. Їх зусиллями, наприклад, лише у 1919 році було відкрито 47 вечірніх шкіл, близько сотні бібліотек, засновано десятки колективів і груп художньої самодіяльності тощо [19, арк. 5, 10; 20]. Все це разом внесло помітний вклад у підвищення культурно-освітнього рівня сільського населення Київщини.

У ряді районів Київської губернії помітну допомогу розгортанню культурної роботи надавали кооперативні організації. Їх діяльність у цій сфері особливо активізувалася після Всеукраїнського з'їзду кооператорів (липень 1918 р.). З'їзд, зокрема, ухвалив рішення про участь всіх кооперативних об'єднань, союзів, організацій у культурних заходах і рекомендував їм створити у своїх структурах спеціальні підрозділи, які б займалися проведенням культурно-просвітньої роботи у масах.

Реалізуючи цю постанову, наприклад, сільськогосподарські колективи, Білоцерківщини за власні кошти відкрили у Білій Церкві аграрний технікум, агрономічні курси, а у селах повіту – 10 вечірніх шкіл та мережу курсів лікнепу. Крім цього, кооператори виділяли гроші на створення шкіл дітям, бібліотек, клубів, колективів художньої самодіяльності [21].

Не менш активну, порівняно з попередньо названими організаціями, а в окремих повітах Київщини і значно масштабнішу культурно-освітню роботу серед населення, проводили молодіжні організації. У їх рядах, як правило, об'єднувалися позапартійна молодь, комуністичні юнацькі союзи (КЮСи) та комуністичні спілки молоді України (КСМУ). Партійні молодіжні організації курирували УКП (боротьбистів) та КП(б)У.

Масово молодіжні позапартійні і партійні організації розпочали утворюватися в Україні, у тому числі й у Київській губернії, наприкінці 1918 – початку 1919 років. Молодь Київщини на своїй губернській конференції (квітень 1919 р.), крім загальних завдань, пов'язаних з державним і соціально-економічним будівництвом в Україні, прийняла також рішення про активну участь молоді у культурних перетвореннях [22]. На виконання цієї постанови навесні 1919 року всі діючі в губернії молодіжні організації взяли участь у проведенні культурно-освітньої роботи.

Великих успіхів у цій сфері досягла молодь Уманщини. Тут навесні 1919 року у кожному з 108 сіл повіту утворилися позапартійні або партійні молодіжні організації. Їхніми зусиллями, до денікінського вторгнення на Київщину, у кожному селі було відкрито той чи інший культурно-освітній осередок – курси лікнепу, вечірні школи, бібліотеки, хати-читальні, групи художньої самодіяльності.

Не припиняла молодь повіту культурну роботу і під час захоплення Уманщини Добровольчою армією та польськими інтервентами, а частина з них перейшла у підпілля і вела збройну боротьбу проти загарбників. Після звільнення краю від польських військ, повнокровно відновилася і культурно-освітня діяльність молодіжних організацій. Крім уже згаданих форм проведення культурної роботи, з'явилися і нові. Зокрема, за допомогою місцевих органів влади в повіті було засновано газету «Красная молодежь», а у газеті «Вісті Ревкому і Парткому Уманщини» постійно друкувалася «Сторінка молоді». У ній висвітлювалися різноманітні проблеми життя молоді повіту та робота, яку проводила молодь на культурно-освітній ниві. Крім цього, молодіжними організаціями друкувалися листівки, плакати, спеціальні випуски газет, присвячені проблемам розвитку культури і освіти в повіті [23].

Схожу з культурно-освітньою роботою молодіжних організацій Уманщини проводили й молодіжні об'єднання, союзи, осередки у Черкаському, Білоцерківському, Фастівському, Чорнобильському, Звенигородському та інших повітах губернії. Зусиллями молоді було відкрито сотні курсів лікнепу, бібліотечних осередків, засновані гуртки художньої самодіяльності тощо. Значна робота проводилася з безпритульними дітьми. Молодіжні організації допомагали місцевим органам влади їх реєструвати, збирати до притулків, закуповувати дитбудинкам, школам-інтернатам продукти харчування, одяг, навчальну літературу [24]. Вся ця робота позитивно впливала на підвищення культурно-освітнього рівня молоді та дорослого населення Київщини.

У травні 1920 року за постановою ВУЦВК і Раднаркому УСРР в селах були створені комітети незаможних селян. Це були громадські організації, які об'єднали навколо себе бідняків і середнє селянство. У їх функції входив захист соціально-економічних інтересів названих верств селянства та підтримка проведення культурно-освітньої роботи на селі.

На виконання цієї постанови до літа 1920 року у Київській губернії утворилося 1,2 тис. комнезамів. На практиці це означало, що комнезам діяв практично у кожному селі. Новостворені організації як індивідуально, так і спільно з іншими громадськими і культурними організаціями брали участь у культурних перетвореннях. Наприклад, їх зусиллями у Звенигородському, Білоцерківському, Фастівському та інших повітах вже влітку 1920 року, після звільнення їх від польських інтервентів, було відновлено функціонування практично всіх шкіл, клубів, бібліотек, курсів лікнепів та інших осередків культури, закритих або пограбованих поляками [25].

Підводячи загальний підсумок діяльності названих громадських і культурних організацій у сфері національно-культурних перетворень революційної доби 1917-1920 років, необхідно зазначити, що вони

внесли у цей процес вагомий, а часом і вирішальний вклад. Якщо до заслуг державних органів влади слід віднести створення досить міцної матеріально-технічної бази для культури, і це закономірно, то громадськими організаціями потрібно віддати належне у тому плані, що вони в період міжвладдя і припинення державного фінансування культурної роботи залишалися єдиними органами, які настійно підтримували національно-культурне будівництво і прагнули надавати цьому процесу постійну допомогу. За чотири роки революції громадськими організаціями або за їх участі, за підрахунками автора, в губернії було відкрито майже одну тисячу різних шкіл та близько 100 училищ. Це дало можливість посадити додатково за парти 80 тис. дітей, які до 1917 року не мали можливості навчатися, і збільшити кількість дітей, які відвідували школи, з 60 до 90-95 відсотків [26, арк.21].

Разучі зміни відбулися у позашкільній освіті. Практично у кожному населеному пункті було відкрито вечірню школу або курси лікнепу. Їх загальна чисельність також сягала понад одну тисячу. Відніні освітні осередки мало можливість відвідувати все неписьменне або малограмотне населення. Порівняно з дореволюційним періодом, майже в десять разів зросла бібліотечна мережа. В губернії відкрилося 250 стаціонарних бібліотек, практично у кожному селі — хата-читальня, а на заводах і фабриках — бібліотечні осередки. Бібліотеки розпочали наповнюватися україномовною навчальною і художньою літературою.

У сфері українського театрально-музичного мистецтва було створено 100 аматорських драматичних колективів, 800 груп художньої самодіяльності та багато інших культурно-освітніх закладів й осередків.

В цілому вся ця потужна культурно-освітня база стала міцною основою національно-культурного будівництва як в період революції, так і у наступні роки.

Джерела та література

1. *Євселевський Л., Фарина С.* Просвіти у Наддніпрянській Україні. Історичний нарис. — К.: «Просвіта», 1993.
2. *Зворський С.* Видавнича діяльність київської «Просвіти» у 1917–1919 роках // Вісник книжкової палати. — 1999. — № 6.
3. *Коновець О.Ф.* Просвітний рух в Україні (XIX — перша третина XX ст.). — К.: Хрещатик, 1992.
4. *Масюк С.* Діяльність товариств «Просвіта» в Україні (1917–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997.
5. *Розовик Д.Ф.* Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920). — К.: ВПЦ «Київський університет», 2002.
6. *Середняк А.* Товариство «Просвіта» в період першої світової війни, визвольних змагань українського народу та їх поразки // Нариси історії «Просвіти». — Львів; Харків; Париж: Просвіта, 1993.
7. *Фареній І.А.* Український кооперативний рух в період 1917-1920 років (історичний аспект): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2000. — 19 с.
8. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України* (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2201. — Оп. 3. — Спр. 13.
9. *Там само.* — Ф. 2217. — Оп. 1. — Спр. 1.

10. *Робітнича газета*. — 1917. — 20 серп.
11. *ЦДАВО України*. — Ф. 2201. — Оп. 2. — Спр. 367.
12. *ЦДАВО України*. — Ф. 2457. — Оп. 1. — Спр. 45.
13. *Вісті (Черкаси)*. — 1920. — 22 серп.
14. *ЦДАВО України*. — Ф. 2201. — Оп. 2. — Спр. 391.
15. *Народна воля*. — 1918. — 21 квіт.; *Вісті Ревкому і Парткому Уманщини*. — 1920. — 22 серп.
16. *ЦДАВО України*. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 263..
17. *Більшовик (Київ)*. — 1919. — 6 квіт.; *Червоний стяг*. — 1919. — 27 черв.; *Борьба*. — 1919. — 7 верес.
18. *Більшовик (Київ)*. — 1919. — 16 квіт.; *Борьба*. — 1919. — 9 лип.; *Вісті (Черкаси)*. — 1920. — 31 груд.
19. *ЦДАВО України*. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 1035.
20. *Профессиональное движение*. — 1920. — 16 июн.; 1 нояб.
21. *Борьба*. — 1919. — 3 квіт.; *Вісті Білоцерківщини*. — 1920. — 14 груд.
22. *Більшовик (Київ)*. — 1919. — 25 квіт.
23. *Вісті Ревкому і Парткому Уманщини*. — 1920. — 8 черв.; 1 верес.; *Молодой пролетарий*. — 1920. — 6 август.
24. *Більшовик (Київ)*. — 1920. — 10 берез.; *Вісті (Звенигородка)*. — 1920. — 27 серп.; *Молодой пролетарий*. — 1920. — 27 август.; *Білоцерківщина*. — 1920. — 17 верес.
25. *Вісті (Черкаси)*. — 1920. — 3 верес.; *Більшовик (Київ)*. — 1920. — 24 жовт.; *Вісті (Звенигородка)*. — 1920. — 21 листоп.
26. *ЦДАВО України*. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 1074.

Розовик Д. Ф. Культурно-просветительская работа общественных организаций в годы национально-демократической революции (1917–1920 гг.)

Раскрываются малоисследованные в исторической науке аспекты организационной и практической работы общественных и культурных организаций Киевской губернии в сфере национально-культурных преобразований в период освободительной борьбы украинского народа 1917–1920 гг.

Rosovik D.F. Cultural and education work by public organisations during the years of the national and democratic revolution (1917–1920)

Revealed are scantily-explored aspects of the historical studies of organisational and practical work by public and culture organisations in Kiev government in the sphere of national and culture reformations during the period of the struggle of liberation of the Ukrainian people in 1917–1920.